

# واثریان ششمینامه

پژوهش در نام کسان، چاه، جانوران و گیاهان

در شاهنامه حکیم ابوالقاسم فردوسیتوسر

محمد حسین نجف‌م

انتشارات بهمن

## واژیان شاهنامه

پژوهشی در نام کسان، جاها، جانوران، گیاهان و ...

شاهنامه حکیم ابوالقاسم فردوسی توسی

محمد حسین مجتهد

سرشناسه: مجتهد، محمد حسین، ۱۳۲۸

عنوان و نام پدیدآور: واژیان شاهنامه: پژوهشی در نام کسان، جاها، جانوران و گیاهان... شاهنامه

حکیم ابوالقاسم فردوسی توسی / محمد حسین مجتهد / تهران: بهین، ۱۳۹۰

مشخصات ظاهری: ۵۱۲ ص؛ جدول

شابک: ۹۰۰-۹۱۰۲۹-۹۱۰-۹۷۸-۶۰۰-۱۲۰۰۰۰ ریال

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا

یادداشت: کتابخانه؛ ص ۵۱۱؛ ۵۱۲

موضوع/فردوسی، ابوالقاسم، ۳۲۹-۴۱۶ ق. شاهنامه—نام‌ها—کشف‌اللفظ

رده‌بندی کنگره: ۲ ۱۳۹۰ و ۴۴۹۴/۴ PIR

رده‌بندی دیوبی: ۸۵ ۱/۲۱

شماره کتابشناسی ملی: ۲۳۸۵۴۷

طرح جلد: مسعود دشتبان

صفحه‌آرا: توران قانع‌ی و محمد قانع‌ی

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: گلفام

شمارگان: ۱۰۰۰ جلد

قیمت: ۱۲۰۰۰ تومان

تاریخ انتشار: تابستان ۱۳۹۰

نوبت چاپ: اول

شابک: ۹۰۰-۹۱۰۲۹-۹۱۰-۹۷۸-۶۰۰

کلیه حقوق این اثر متعلق به انتشارات بهین است و هرگونه استفاده بازرگانی از تمامی یا

بخشی از این اثر اعم از اقتباس، بازنویسی، ضبط کامپیوتری و تکثیر ممنوع است.

انتشارات بهین: تهران\_ ۱۵۸۵۷۷۵۱۱۳، خیابان کریمخان زند، خیابان سنائی،

کوچه ۱۳ پلاک ۴، واحد ۱

تلفن: ۸۸۳۰۲۱۰۰ دورنگار: ۸۸۳۴۴۰۵۵

پست الکترونیکی:

Behin\_Publications@yahoo.com

| عنوان              | صفحه |
|--------------------|------|
| پیش‌گفتار          | ۷    |
| نشانه‌های اختصاری  | ۱۳   |
| نشانه‌های آوانگاری | ۱۴   |
| آ                  | ۱۵   |
| ا                  | ۳۲   |
| ب                  | ۸۱   |
| پ                  | ۱۳۱  |
| ت                  | ۱۴۹  |
| ث                  | ۱۵۹  |
| ج                  | ۱۶۰  |
| چ                  | ۱۷۱  |
| ح                  | ۱۷۴  |
| خ                  | ۱۷۸  |
| د                  | ۱۹۵  |
| ذ                  | ۲۱۰  |
| ر                  | ۲۱۱  |
| ز                  | ۲۲۵  |
| ژ                  | ۲۳۸  |
| س                  | ۲۳۸  |
| ش                  | ۲۷۴  |
| ص                  | ۳۰۴  |
| ض                  | ۳۰۵  |
| ط                  | ۳۰۶  |
| ع                  | ۳۱۵  |

|     |       |           |
|-----|-------|-----------|
| ۳۲۱ | ..... | غ         |
| ۳۲۳ | ..... | ف         |
| ۳۴۲ | ..... | ق         |
| ۳۵۵ | ..... | ک         |
| ۳۸۵ | ..... | گ         |
| ۴۱۸ | ..... | ل         |
| ۴۲۲ | ..... | م         |
| ۴۶۳ | ..... | ن         |
| ۴۸۱ | ..... | و         |
| ۴۸۴ | ..... | ز         |
| ۵۰۲ | ..... | ی         |
| ۵۱۱ | ..... | کتاب نامه |

## پیش‌گفتار

وازیان شاهنامه، فرهنگ نام ویژه‌های شاهنامه دربردارنده تمامی واژه‌های خاص افراد، جاها، جانوران و سایر نام‌های موجود در این کتاب است. ترتیب کار این فرهنگ چنین بوده است که هر نام که برای نخستین بار در بیت و یا ابیات شاهنامه آمده با درشت‌نمایی آن واژه، بیت یا ابیات به عنوان شاهد آورده شده است.

در مرحله بعد تا آن‌جا که مقدور بوده، نوع واژه از نظر معنی لغوی و ریشه‌یابی آن بحث شده است. چنان‌چه دگرگونی‌ها در شیوه بیان یا ضبط در متن چاپ مسکو با دیگر شاهنامه‌ها (و از جمله شاهنامه چاپ ژول مول) وجود داشته این دگرگونی‌ها و تغییرات با ذکر بیت و یا ابیات شاهد مثال در ذیل همان مدخل یادآوری شده است.

سپس مقایسه این نام‌ها با متون تاریخی هم‌زمان با فردوسی صورت پذیرفته است. پس از مقایسه نام‌ها، شرح مختصری از نام‌های خاص شاهنامه، از ورود نام شخصیت تا پایان زندگی آن‌ها آورده شده است. اگر پایان زندگی فردی در این کتاب مبهم یا ناتمام مانده است، دلیلش متن شاهنامه بوده است به این معنی که سرنوشت آن شخصیت در شاهنامه مبهم بوده است. و اگر ضمن شرح به نکته یا نکاتی برخورد شد که آن نکات در شاهنامه وجود نداشته، با ذکر مأخذ یا مأخذ، آن مطالب نیز نوشته شده است. در هر مورد که مأخذ و منبع ذکر نشده است، روایت، روایت شاهنامه بوده و در بیان مطالب و شرح حال شخصیت‌ها سعی بر آن بوده که از همان واژه‌هایی استفاده گردد که به بیان فردوسی نزدیک باشد.

در این جا لازم می‌داند که مشکلاتی که در تدوین این کتاب وجود داشته است فهرست وار بیان گردد:

۱- برخی از نام‌ها تنها یک بار در شاهنامه به کار رفته است و از سرنوشت آن‌ها در متن شاهنامه آگاهی چندانی به دست نیامده است برخی از این نام‌ها در زیر آورده می‌شود:

آوگان: [۵۱۱-۱۱-۱]<sup>۵</sup> پیل مست: [۱۷۴۱-۴۲۲-۸]

آوه: [۷۵۷-۲۸۱-۵] خنجست: [۱۷۴۱-۴۲۲-۸]

ارمنی: [۵۶-۳۱۵-۹] خورشید: [۱۸۳۴-۱۱۷-۹]

از کهل: [۱۵۱۸-۳۹۱-۷] زهیر: [۱۶۹-۲۴۵-۵]

اورندمهران: [۵۳۶-۸۲-۸] سمکنان: [۷۵۷-۲۸۱-۵]

بادان پیروز: [۱۷۴۰-۴۲۲-۸] سیه پیل: [۲۳۰-۸۰-۶]

پارس پهلوسپاه: [۳۹۱-۲۸۶-۷]

و ده‌ها نام دیگر.

۲- برخی از اسامی در اعلام چاپ مسکو آورده نشده‌اند که در زیر به برخی از آنان اشاره می‌شود:

بندها: [۱۶۵۸-۹۷-۷] شمر: [۱۵۶۱-۳۹۲-۸]

این نام در لغت‌نامه دهخدا نیز دیده نشده اما در فهرست ولف مشاهده گردید.

فغانستان: [۳۲۵-۲۵-۷] گوش بستر: [۱۶۹۸-۹۹-۷]

مردان شه: [۵۴۷-۲۸۸-۹] هشیار: [۳۶-۲۶۶-۹]

۳- در چاپ مسکو، گاهی دو صفت به جای اسم خاص گرفته شده و در اعلام ذکر

۵- عدد سمت راست شماره جلد، عدد وسط شماره صفحه و عدد سمت چپ شماره بیت است.

شده است. به عنوان نمونه «نوبهار» اسم خاص دانسته شده است:

ز پیوند نرسی یکی یادگار کجا نوشه بُد نام آن نوبهار

[۳۱-۲۲۱-۷]

در حالی که در بیت فوق «نوشه» اسم خاص است، ابیات حاشیه همان صفحه نیز این نظر را تأیید می‌کند که «نوشه» اسم خاص است:

در آن جا یکی بچسه بُد شاه را که در خور بدی فرّ اوگاه را

انوشه بُدش نام و چون ماه بود همه گیتی از حالش آگاه بود

هم‌چنین کلمه «نستوه» به عنوان اسم خاص آورده شده در حالی که این کلمه با توجه به ابیات حاشیه، صفت کلمه ماقبل خود (= شاپور) است.

سپهدار چون قارن رزم خوراه چو شاپور نستوه، پشت سپاه

[۱-۱۱۴-ج]

و هم‌چنین صفت «گردگیر» (نک: گو گردگیر)

۴- گاهی حرف ربط (پیوند یا عطف) «و» سبب اشتباه می‌گردد و دو کلمه که به صورت مضاف و مضاف‌الیه و اضافه بُنوت بوده‌اند به صورت دو نام جداگانه در آمده است به عنوان نمونه:

چو بهرام پیروز بهرامیان خزر و ان ره‌ام با اندیان

[۷-۲۸۷-۱۴۴۸]

و در چاپ ژول مول چنین آمده است:

چو بهرام و پیروز بهرامیان خزر و ان ره‌ام با اندیان

[۵-۳۳۷-۱۴۴۸]

این اختلاف ضبط باعث می‌گردد که تعداد نام‌ها تغییر کند.

- اضافه می‌نماید که در این کتاب، مبنای کار چاپ و ضبط نسخه مسکو بوده است.

۵- نقطه‌ها نیز در نام‌ها، گاه باعث اختلاف در ضبط می‌شود:

در متن کتاب، در سه مورد کلمه «زاد فرخ» آورده شده است اما در اعلام به صورت «راد فرخ» و «فرخ راد» معرفی شده‌اند. (نک: زاد فرخ؛ راد فرخ)

هم‌چنین نام‌های «نیاطوس» و «نک: نیاطوس» «طلخند» و «طلخند» (نک: طلخند) و «گرستون» و «گرسیون» (نک: گرستون، گرسیون)

۶- گاهی خط تیره، یک نام مرکب را به صورت دو نام آورده است. (نک: پولاد-غندی)

۷- وزن ابیات، گاه باعث اختلاف در ضبط و قرائت نام شده است. (نک: زرد-هشت) و (نک: گزدهم)

۸- تفاوت ضبط در جلدهای مختلف چاپ مسکو مشاهده گردید که در این مورد سعی شد از ضبطی استفاده گردد که در تداولی به کار می‌رود:

|         |        |            |       |      |
|---------|--------|------------|-------|------|
| barzuy  | borzuy | به دو گونه | برزوی | واژه |
| barta   | borta  | به دو گونه | برته  | واژه |
| kobram  | kahram | به دو گونه | کهرم  | واژه |
| taxâr   | toxâr  | به دو گونه | تخوار | واژه |
| ferud   | farud  | به سه گونه | فرود  | واژه |
| forad و |        |            |       |      |

گردیه به گونه‌ای Gardiya و Gordiya ضبط شده است.

۹- تفاوت‌هایی نیز در ضبط مسکو با «فهرست ولف» مشاهده گردید که در هر مورد در جای خود به آن‌ها اشاره شده است. (نک: پشتون)

۱۰- نادرست خواندن برخی نام‌ها، سبب تفاوت در ضبط‌ها می‌شود. (نک: اندریمان،

اندیدمان) و نیز: (نک: جانوسپار، جانوسپار- جانوشپار) و هم‌چنین نک: «بابری ارمنی»



که در چاپ مسکو آمده است:

چو بشنید با بوی گرد ارمنی      که سالار ناپاک کرد آن منی

[۸۶۰-۶۱-۹]

در صورتی که در چاپ ژول مول آمده است:

شنیدند گردان آهرمنی      که سالار ناپاک کرد آن منی

[۷-۴۰-ژول مول]

۱۱- جابه جایی حروف نیز اشکال دیگری است که در برخی از ضبط‌ها وجود دارد،

مانند: «زهیر» در ابیات زیر:

بزرگان رزم آزموده سران      زدشت سواران نیزه وران

سرمایه و پیش روشن زهیر      که آه و ربودی ز چنگال شیر

[۵-۲۴۵-۱۷۰]

در ضبط ژول مول این نام را «هجیر» ضبط کرده است.

سرمایه و پیش روشن هجیر      که آه و بدی پیش او نره شیر

[۴-۱۰-۱۷۴ ژول]

هم چنین در معرفی پسران اسفندیار که در شاهنامه چاپ مسکو آمده است:

پسر بود او را گزیده چهار      همه رزم جوی و همه نیزه دار

یکی نام بهمن دگر مهرنوش      سیم نام او بد دلا فروز طوش

چهارم بدش نام نوشاذ را      نهادی کجا گنبد آذرا

[۶-۱۲۷-۹۰۲]

در حالی که در چاپ ژول مول پسران اسفندیار این گونه معرفی شده‌اند.

پسر بود او را گزیده چهار همه رزم جوی و همه نیزه‌دار  
 یکی نام بهمن یکی مهرنوش سوم آذر افروز گرد بهوش  
 چهارم بُدش نام نوش آذرا که بنهاد او گنبد آذرا

شاهد مثال در واژه‌های «طوش» در ضبط مسکو و «آذر افروز» در چاپ ژول مول است.

۱۲- یکی دیگر از دشواری کار، عدم تطبیق اسامی مثل شاهنامه مسکو با «اعلام» خود کتاب است به عنوان نمونه:

«پهلوان تورانی در متن کتاب «گردوی» ضبط شده است اما در اعلام «گرگو» آمده است. (نک: گرگو)

هم چنین نام‌های «سرکش» و «سرگس» مطابق با متن کتاب دو تن اند اما در اعلام یک تن معرفی شده است. (نک: سرکش و سرگس)

در پایان ذکر این نکته ضروری است که به عرض خوانندگان برساند که «واژیان» یک واژه فارسی است به معنی خاصان و بزرگان و خاصگان (برهان) و (آندراج)، و به معنی بزرگ و بزرگوار (ناظم‌الاطباء) و برترین صفت (نیز ناظم‌الاطباء) (به نقل از لغت‌نامه) و استاد دکتر محمدمعین در حاشیه برهان قاطع می‌نویسد «واژیان» به این معنی در فارسی ویژگیان آمده است و آن جمع «ویژه» است. رسم‌الخط و املائی نام‌ویژه اعم از فارسی یا فونیتیک برابر رسم‌الخط‌های متداول امروزی است. اما آنجا که از مآخذ و منابع معتبر نقل قول شده است رسم‌الخط و املا مطابق با همان مآخذ و منابع است. هم چنین لازم می‌داند از کارکنان محترم انتشارات بهین، به ویژه دانشمند فرهیخته و دوست گرامی جناب آقای لسان‌الحق طباطبایی قدردانی و سپاس‌گزاری نماید.